વ્યાકરણ અને લેખન

એકમ-1 : શબ્દપ્રયોગ, શબ્દઘડતર(પ્રત્યયો)

■ **શબ્દપ્રયોગ**

કોઈપણ વાત કે વિચાર જ્યારે વાક્યરૂપે મુકાય છે ત્યારે પ્રથમ 'શબ્દ' પસંદગી થાય છે. એક જ અર્થ ધરાવતા ઘણા શબ્દો કોશમાં હોય છે, પણ એમાંથી આપણા અર્થ સાથે વધારે નજીક કયો શબ્દ રહેશે-એ વિચાર ખાસ કરવો જોઈએ. એક જ શબ્દ જુદી અર્થછાયાઓ સાથે પ્રગટ થતો હોય તેવું પણ બને છે.

'તેઓ ખૂબ સરસ બોલ્યા' અને 'તેઓ મને ખૂબ બોલ્યા'-આ બંને વાક્યોમાં પ્રથમ વાક્યમાં 'બોલવું' એટલે રસ પડે તેવું એવો અર્થ છે, જ્યારે બીજા વાક્યમાં બોલવું એટલે 'વઢવું' એવો અર્થ છે.

તો વળી, શબ્દકોશમાં-'દેખાવું' એટલે 'સૂઝવું' અને 'સૂઝવું' એટલે 'દેખાવું' એમ બંને શબ્દોના સમાન અર્થ આપેલા છે. 'દાદાને ઘણાં વરસ થયાં એટલે ઓછું દેખાય છે' અને 'તેમને આંખે તકલીફ હોવાથી ઓછું સૂઝતું' - આ વાક્યોમાં કોશમાં આપેલા અર્થ મુજબ જ બંને શબ્દો વપરાયા છે પણ, 'દુષ્કાળ પડ્યો એટલે ખેડૂતને શું કરવું તે સૂઝતું નહોતું'-આ વાક્યમાં 'સૂઝવું'નો અર્થ 'અતિશય મૂંઝવણમાં આવી પડવું' એવો થાય છે.

આ રીતે લખાણમાં વપરાતા શબ્દો તે વાક્યના સંદર્ભો મુજબ અર્થો ધારણ કરે છે એટલે ક્યા શબ્દને ક્યા અને કેવા સ્વરૂપે મૂકવો તે કુશળતા માગી લેતું કામ છે. શબ્દની યોગ્ય પસંદગીથી જ લખાણમાં સચોટપણું અને ચોકસાઈ આવે છે. એક શબ્દને બદલે તેવો જ અર્થ ધરાવતા બીજા શબ્દોને આપણે 'પર્યાયવાચી શબ્દો' તરીકે ઓળખીએ છીએ. તેને સમાનાર્થી શબ્દ પણ કહીએ છીએ. સામાન્ય સંજોગોમાં આપણે જે બે શબ્દોને પરસ્પરના પર્યાય ગણતા હોઈએ તે શબ્દોની સૂક્ષ્મ અર્થછાયાઓ થોડી ભિન્ન પણ હોય છે.

'આમંત્રણ' શબ્દના પર્યાય તરીકે સામાન્ય સંજોગોમાં આપણે 'નિમંત્રણ' વાપરી લઈએ છીએ; પણ તેને સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તો- આમંત્રણ એ મોટા સમૂહને અપાતું નોતરું છે, જ્યારે નિમંત્રણ એ કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિઓ-પસંદગીની વ્યક્તિઓને અપાતું નોતરું છે. એ જ રીતે 'મોટું' શબ્દ આપણે વિસ્તાર, કદના અર્થમાં પ્રયોજીએ છીએ પણ, 'ત્યાં એક મોટું સરોવર આકાર લઈ રહ્યું છે.' અને 'ગાંધીજી તો ભારત દેશના એક મોટા માણસ હતા' તો વળી, 'એ માણસે તો આખો દિવસ મોટી મોટી વાતો કરી!' -

આ ત્રણેય વાક્યોમાં રહેલા 'મોટા' શબ્દની અર્થછાયાઓ વિશે વિચારી જુઓ : 'મોટું સરોવર' એમાં કદની વિશાળતાનો અર્થ છે, 'મોટા માણસ'માં માણસના ગુણની કદર થઈ છે અને 'મોટી મોટી વાતો'માં તદ્દન નકામી વાતો એવો અર્થ ઊપસે છે. ઘણી વખત બંને શબ્દો એકબીજાના પર્યાય હોવા છતાં એકબીજાનાં સ્થાને તેમને બદલી શકાતા નથી.

'સૂક્ષ્મ' અને 'ઝીણું' બંને શબ્દો એકબીજાના સમાનાર્થી છે. 'રસ્તે ચાલ્યા જતા ગાડાનાં પૈડાંમાંથી ઝીણી રજ ઊડતી હતી.' -આ વાક્યમાં 'ઝીણી' ને બદલે 'સૂક્ષ્મ' શબ્દ પ્રયોજી શકીએ : 'રસ્તે ચાલ્યા જતા ગાડાનાં પૈડાંમાંથી સૂક્ષ્મ રજ ઊડતી હતી.' હવે 'પિતાજી ઘણું જ ઝીણું ફાળિયું માથે બાંધતા'ની જગ્યાએ 'પિતાજી ઘણું જ સૂક્ષ્મ ફાળિયું માથે બાંધતા' એમ કહી શકાશે નહીં.-

'પોસ્ટઑફિસ' વાર્તામાં આપેલું આ વાક્ય જુઓ. 'શુક્રના તારાનું મીઠું તેજ, બરફ પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર ઠંડીના કટકા જેવું પડતું હતું.' ખાવાની વસ્તુ તો મીઠી હોય, પણ અહીં તેજને લેખકે મીઠું કહીને, સર્વ જન સમુદાયને પ્રિય એવા આકાશી તેજનો મહિમા કર્યો છે. 'ઠંડી તીવ્ર હતી' એમ કહેવાને બદલે 'ઠંડીના કટકા જેવું પડતું હતું' એમ કહીને ઠંડીને તીવ્રતમ બનાવવામાં આવી છે.

'અમૃતા' કૃતિમાં - 'મેં થેલી ઉઘાડીને જોઈ તો અંદર પેલા પાંચ આરસના કૂકા ટૂંટિયું વાળીને પડ્યા હતા.' -માં કૂકાનું 'ટૂંટિયું' એ તેની લાંબા સમયની ઉદાસી અને વણવપરાશી સ્થિતિનું સૂચન કરે છે.

આવા શબ્દોનો કોશગત અર્થ લઈને વાક્યને સમજવા મથીએ તો અનુકૂળ-યોગ્ય કે સાચી સમજ મેળવી શકતા નથી. તેમને વિશિષ્ટ સંદર્ભો સાથે સમજવાથી વાતને સારી-સાચી રીતે પામી શકાય છે. એટલે શબ્દો પ્રયોજનાર તેને મૂળ અર્થથી દૂર લઈ જઈને જુદા જ સંદર્ભમાં પણ વિશેષ અર્થ સ્ફુટ કરવા માટે પ્રયોજે છે એ રીતે તે મૂળ ભાવ-રજૂઆતની સાર્થકતા લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ કરવાથી અભિવ્યક્તિ કર્ણપ્રિય, લયબદ્ધ, લાઘવપૂર્ણ અને અસરકારક બને છે.

■ શબ્દઘડતર (પ્રત્યયો)

શબ્દો કોઈ ને કોઈ મૂળ અંગ પરથી બનેલા હોય છે, આ મૂળ અંગો-રૂપો-ને આપણે 'ધાતુ' પણ કહીએ છીએ. જો આવા ધાતુરૂપો પરથી આપણે શબ્દો ન બનાવતા હોત તો દરેક કાર્ય-વર્ણન માટે આપણે કેટલા બધા શબ્દો યાદ રાખવા પડત! આપણું કામ અતિશય અઘરું બની જાય ને! માટે જ મૂળ રૂપને પ્રત્યયો લગાડીને નવો શબ્દ બનાવી, આપણે શબ્દ પાસેથી ધારેલો અર્થ મેળવી શકીએ છીએ. એમ કરવાથી ઓછા શબ્દોમાં ઘણું કહેવાઈ પણ જાય છે, વાત કાનને પ્રિય લાગે છે. શબ્દો ઓછા થવાથી વાક્ય પણ સરળ લાગે છે, પરિણામે જલદીથી અર્થગ્રહણ થઈ શકે છે.

'પણ હું પૂરી સમજણ ધરાવતો નહોતો થયો તોપણ મને અમૃતાની આંખો બહુ ગમે.' આ વાતને લેખકે 'અમૃતા' કૃતિમાં આ પ્રમાણે મૂકી છે.-

'પણ અણસમજણમાંય મને અમૃતાની આંખો બહુ ગમે.'

લેખકના પ્રયોજેલા આ 'અણસમજણમાંય' પદને જુઓ. એમાં અંગ (ધાતુ) 'સમજ' છે. આ મૂળ અંગ સાથે તેને ભાવવાચક સંજ્ઞા બનાવનાર 'ણ' પ્રત્યય; અધિકરણ વિભક્તિ સૂચક 'માં' પ્રત્યય; વિરોધમૂલક પ્રત્યય 'ય' અને અભાવદર્શક પ્રત્યય 'અણ' - આ બધાં રૂપઘટકો સાંકળીને 'અણસમજણમાંય' શબ્દ બન્યો છે.

આ પ્રમાણે મૂળ રૂપને પ્રત્યયો લાગીને નવા-નવા શબ્દોનું નિર્માણ થાય છે. આ રીતે બનેલ પદ વાક્યનાં બીજાં પદો સાથે સંકળાઈને વાક્યને સચોટ અને અર્થપૂર્ણ બનાવે છે. ટૂંકમાં, શબ્દઘડતર એટલે પ્રત્યયોની મદદથી એક શબ્દ (મૂળ રૂપ) પરથી અન્ય શબ્દઘડતરની (બનાવવાની) પ્રક્રિયા. 'ખા' પરથી ખાઈશ, ખાજ, ખાવું, ખાધું 'રૂપ' પરથી રૂપકડું, રૂપાળું, રૂપેરી, બહુરૂપી, કુરૂપ--'પી' પરથી પીણું, પેય, પીવું, પીઈશ.

ગુજરાતી ભાષામાં મૂળ અંગો (ધાતુ)ને બે પ્રકારે પ્રત્યયો લગાડી શકાય છે.

1. પૂર્વ પ્રત્યયો : મૂળ રૂપની આગળ જે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે તે પૂર્વ પ્રત્યયો કે પૂર્વગો કહેવાય છે.

ઉદાહરણ : 'ખૂટ' પરથી અખૂટ, અણખૂટ
'જોડ' પરથી બેજોડ, કજોડું, સજોડે, અજોડ

2. પર પ્રત્યયો : મૂળ રૂપની પાછળ જે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે તેને પર પ્રત્યયો કહે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ધાતુને લાગતા પર પ્રત્યયોને કૃત પ્રત્યયો અને સંજ્ઞા, વિશેષણ વગેરેને લાગતા પ્રત્યયોને તદ્ધિત પ્રત્યયો કહે છે.

ઉદાહરણ : 'ધન'ને ઈક પ્રત્યય લાગવાથી 'ધનિક', 'કૃપા'ને આળુ પ્રત્યય લાગવાથી 'કૃપાળુ'
'ગુરુ'ને ત્વ પ્રત્યય લાગવાથી 'ગુરુત્વ'

-આમ બંને પ્રકારના પ્રત્યયો લાગવાથી રૂપમાં કેવાં પરિવર્તનો આવે છે અને તેથી શબ્દ કેવા કેવા ભાવ, ખ્યાલ, અર્થ વગેરે રજૂ કરે છે તેને આપણે ઉદાહરણો દ્વારા સમજીશું :

પર પ્રત્યયો :

1. ઇ - ઈ પ્રત્યય :

(1) અલી મૂળ હોશિયાર **શિકારી** હતો.

(2) જેમ **અફીણી**ને અફીણ લેવું પડે તેમ અલીને શિકાર કરવો પડે.

(3) એના જમાઈને લશ્કરમાં **નોકરી** હતી.

ઉપરોક્ત વાક્યોમાં રહેલાં રેખાંક્તિ પદો મૂળ રૂપને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડીને બનાવાયાં છે. શિકાર કરવાની કુશળતા ધરાવનાર તે શિકારી, અફીણનો પાકો બંધાણી તે અફીણી અને પગારથી બીજાનું કામ કરવું એટલે નોકરી. આ ત્રણેય પદોમાં-શબ્દસમૂહોના સ્થાને એક શબ્દ (પદ) મૂકીને વાક્યમાં લાઘવ (ટૂંકાપણું) લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી, આ પદો દ્વારા તે પ્રવૃત્તિ કરનારની કુશળતા પણ બતાવાઈ છે. શિકારી અને નોકરી પદો ધંધાગત કુશળતાને સૂચવે છે, જ્યારે 'અફીણ'ના સંગ વિના જીવી નહીં શકનાર માટે 'અફીણી' પ્રયોગ થયો છે. આ શબ્દ દ્વારા તેનો અફીણ સાથેનો સંબંધ સૂચવાયો છે.

આવી રીતે જ કશ્મીર, ઝડપ, પ્રેમ, અનુભવ, દુઃખ, રમૂજ, ગુલાબ વગેરે જેવી સંજ્ઞાઓને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડવાથી કશ્મીરી, ઝડપી, પ્રેમી, અનુભવી, દુઃખી, રમૂજી, ગુલાબી જેવાં વિશેષણો બને છે.

આ માણસ ચીનનો છે કે કશ્મીરનો છે- એમ કહેવાને બદલે આ માણસ **ચીની** છે કે **કશ્મીરી** છે એમ જ્યારે કહેવાય છે ત્યારે તે શબ્દ વિશેષણ બને છે. વળી તેના પ્રદેશની આગવી ઓળખ અને ગુણ-લક્ષણો પર ભાર દર્શાવાય છે. તો વળી, અમુક વિશેષણોને 'ઈ' પ્રત્યય તે સંજ્ઞાની ભૂમિકા ભજવવાના ખપમાં આવે છે.

ઉદાહરણ : સફેદ, ભલો, ચતુર, નરવો, તંદુરસ્ત જેવા વિશેષણોને 'ઈ' પ્રત્યય લાગતાં સફેદી, ભલાઈ, ચતુરાઈ, નરમાઈ અને તંદુરસ્તી જેવી સંજ્ઞાઓ બને છે.

ઉદાહરણ : બગલાની પાંખની **સફેદી** તો જુઓ ! એની **ભલાઈ** આખા પંથકમાં ચર્ચાતી. વેપારીએ એની **ચતુરાઈથી** ધંધો કરી લીધો. તેની **નરવાઈ** (તંદુરસ્તી) વિશે તો શું કહેવું ! તેણે તેની **તંદુરસ્તી** સારી જાળવી રાખેલી.

આ વાક્યોની રેખાંક્તિ સંજ્ઞાઓ (પદો) એ આખાયે વાક્યનાં પ્રતિનિધિરૂપ પદો બની જાય છે. આખાય વાક્ય ઉપર એ પદ-અર્થની આ અર્થચ્છાયા અનુભવી શકાય છે.

એમ જ ક્યારેક મૂળ રૂપને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડવાથી એક પ્રકારની સંજ્ઞા અન્ય સંજ્ઞામાં રૂપાંતરિત થાય છે.

વાડ+ઈ = વાડી	ખજૂર (ફળ)+ઈ = ખજૂરી (વૃક્ષ)
ચોર+ઈ = ચોરી	તાડ (ફળ)+ઈ = તાડી (વૃક્ષ)

2. ત, તર

લડ+ત = લડત	ભર+ત = ભરત	રમ+ત = રમત
રંગ+ત = રંગત	બચ+ત = બચત	સરજ+ત= સરજત

આ 'ત' પ્રત્યય ક્રિયારૂપને સંજ્ઞામાં ફેરવી આપે છે. પરિણામે લાંબું વાક્ય ટૂંકું બનાવી શકાય છે; ઘણી વખત બે ટૂંકાં વાક્યોમાંથી એક સરળ વાક્ય પણ બનાવી શકાય છે. એ રીતે અર્થગ્રહણ પણ સરળતાથી કરી-કરાવી શકાય છે.

ઉદાહરણઃ 'તે કાલે **રમતો** હતો. **રમવાનું** છોડીને તે અચાનક ઘેર જતો રહ્યો.'

આ વાક્યમાં 'રમતો' તે ક્રિયાવિશેષણ છે અને 'રમવાનું' એ કૃદંત છે. એ બંનેના સ્થાને 'રમત' સંજ્ઞા મૂકવાથી એક સરળ વાક્ય બની જાય છે. ઉદા.- 'તે **રમત** છોડીને અચાનક ઘેર જતો રહ્યો.

*'તર' પ્રત્યય જોડીને મૂળ રૂપમાંથી સંજ્ઞા-ક્રિયા વિશેષણો બનાવી શકાય છે.

નડ+તર = નડતર	ચડ+તર = ચડતર	ગણ+તર = ગણતર
પડ+તર = પડતર	ભણ+તર = ભણતર	વળ+તર = વળતર

3. આઉ, આઈ, અનીય

મૂળ રૂપને 'આઉ' પ્રત્યય લગાડીને ક્રિયારૂપમાંથી સર્વનામ-સંજ્ઞા બનાવી શકાય છે.

ઉડ્+આઉ = ઉડાઉ	ઉગ્ +આઉ = ઉગાઉ

એ મુજબ જ 'ચરાઉ', 'કમાઉ', 'ચડાઉ', 'શિખાઉ', 'કપાઉ', 'સુતરાઉ', 'ફળાઉ', 'ભટકાઉ', 'ઉપજાઉ' વગેરે સર્વનામો મળે છે.

'તે સારી કમાણી કરે છે.'-ના બદલે 'તે કમાઉ છે', 'હું ગાડી શીખી રહ્યો છું' -ના બદલે 'હું શિખાઉ છું' એમ કહેવાથી ટૂંકાં વાક્યો દ્વારા સચોટ નિરૂપણ થઈ શકે છે.

*આખ્યાતિક રૂપોને 'આઈ' પ્રત્યય લગાડીને ભાવવાચક સંજ્ઞાઓ બની શકે છે.

ઉદાહરણ : ચડ્+આઈ = ચડાઈ ઠગ્+આઈ = ઠગાઈ નવ્(નવું)+આઈ = નવાઈ

એ જ રીતે બૂરાઈ, નીચાઈ, ભલાઈ, વડાઈ, ભવાઈ વગેરે સંજ્ઞાઓ આપણને મળે છે.

* ક્રિયારૂપોને 'અનીય' પ્રત્યય લગાડીને 'એમ કરવા યોગ્ય' એવો અર્થ ધરાવતું રૂપ બનાવી શકાય છે.

ઈચ્છ્ + અનીય = ઈચ્છનીય

શોચ્+અનીય = શોચનીય

કર્+અનીય = કરણીય

માન્+અનીય = માનનીય

એ પ્રમાણે રમણીય, કમનીય, દર્શનીય, કથનીય વગેરે.

4. તા અને ત્વ

સંજ્ઞાઓ સાથે 'તા' પ્રત્યય જોડવાથી તે સંજ્ઞા-અર્થમાં વ્યાપ્ત-વ્યાપી રહેલો ગુણ-વિસ્તાર દર્શાવી શકાય છે. શરીરમાં વ્યાપી જવું એટલે (એકાગ્ર+તા) એકાગ્રતા

રમણીય-સુંદરતાનો વ્યાપ એટલે (રમણીય+તા) રમણીયતા.

એ જ રીતે જે-તે ગુણ-ભાવનું સમગ્રતયા પ્રકટપણું કે ફેલાવો 'તા' પ્રત્યય દ્વારા બતાવી શકાય છે.

કટુ+તા = કટુતા	દુષ્ટ+તા = દુષ્ટતા	વિદ્વત્+તા = વિદ્વત્તા
પવિત્ર+તા = પવિત્રતા	રમ્ય+તા = રમ્યતા	શુચિ+તા = શુચિતા
મધુર+તા = મધુરતા	સુંદર+તા = સુંદરતા	સ્થિર+તા = સ્થિરતા

'ત્વ' પ્રત્યય લગાડવાથી પણ જે-તે સંજ્ઞાની મહત્તા અને ગુણદર્શન દર્શાવી શકાય છે.

કટુ+ત્વ = કટુત્વ	મહત્+ત્વ = મહત્ત્વ	કવિ+ત્વ = કવિત્વ
તત્+ત્વ = તત્ત્વ	ગુરુ+ત્વ = ગુરુત્વ	વૃદ્ધ+ત્વ = વૃદ્ધત્વ

5. અન્ય પ્રત્યયો

જે-તે રૂપોને લાગીને નવા-નવા શબ્દો નિર્માણ પામતા રહે છે. આપણે ટૂંકમાં થોડા પ્રત્યયો જોઈએ :

- 'આશ' પ્રત્યય : કડવું - કડવાશ, પીળું - પીળાશ, બહેરું - બહેરાશ, મીઠું - મીઠાશ, ભીનું - ભીનાશ વગેરે.
- 'ઈક' પ્રત્યય : ઇતિહાસ-ઐતિહાસિક, ભૂગોળ-ભૌગોલિક, સમાજ-સામાજિક, દિન-દૈનિક, પ્રકાશ-પ્રકાશિત, કલ્પના-કાલ્પનિક, માનસ-માનસિક, વર્ષ-વાર્ષિક, સંસાર-સાંસારિક વગેરે.
- 'ટ' અને 'આટ' પ્રત્યય : ઉકળ-ઉકળાટ, વણ-વણાટ, ફાવ-ફાવટ, સજાવ-સજાવટ, બનાવ-બનાવટ, કકળ-કકળાટ, રખડ-રખડાટ, સમજાવ-સમજાવટ
- 'નાર' પ્રત્યય : ખા-ખાનાર, વેચ-વેચનાર, જા-જનાર, રંગ-રંગનાર, લૂંટ-લૂંટનાર, આવ-આવનાર, પીંજ-પીંજનાર
- 'એલ' પ્રત્યય : (ઊપડ્+એલ) ઊપડેલ (વંઠ્+એલ) વંઠેલ (છટક્+એલ) છટકેલ

  (ગણ્+એલ) ગણેલ (ભણ્+એલ) ભણેલ (ફર્+એલ) ફરેલ

અહીં બે-ત્રણ શબ્દોના બદલે 'એલ' પ્રત્યય મૂકીને મૂળ રૂપમાંથી વિશેષણ રૂપ બને છે અને એક જ શબ્દથી કામ ચાલે છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે :

- પર પ્રત્યયો શબ્દની પાછળ લાગે છે.
- તેના કૃત પ્રત્યય અને તદ્ધિત પ્રત્યય - એમ બે પ્રકાર છે.
- પ્રત્યયો નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, મૂળ ધાતુ (ક્રિયારૂપ) વગેરેને લગાડીને તેમાંથી નવો શબ્દ બનાવી શકાય છે.
- પ્રત્યયો લગાડવાથી નવો બનનાર શબ્દ વાપરવાથી લખાણ ટૂંકું અને સચોટ તથા અસરકારક બને છે.

પૂર્વ પ્રત્યયો શબ્દની પહેલાં લાગે છે પણ સંજ્ઞાની આગળ લાગનાર (અવ્યય) તે **પૂર્વગ** કહેવાય છે અને ધાતુમાંથી બનેલ શબ્દની આગળ લાગનાર **ઉપસર્ગ** કહેવાય છે.

1. 'અ' પૂર્વગ : 'નહીં'નો અર્થ દર્શાવવા માટે સંજ્ઞા-શબ્દની આગળ લગાડવામાં આવે છે. તે વ્યંજનથી શરૂ થતા શબ્દો પૂર્વે જ લગાડાય છે. મોટે ભાગે વિરોધી શબ્દ બનાવવા માટે તે ખપમાં આવે છે. ઉદા., ખંડ-અખંડ, ખૂટ-અખૂટ, નામી-અનામી, ધર્મ-અધર્મ, ન્યાય-અન્યાય, મૂલ્ય-અમૂલ્ય, સનાથ-અનાથ, ચલ-અચલ, જ્ઞાત(જાણીતું)- અજ્ઞાત, જ્ઞાન-અજ્ઞાન, સત્ય-અસત્ય, શક્તિ-અશક્તિ, શક્ય-અશક્ય વગેરે.

2. 'પર' પૂર્વગઃ- પરાયું, પારકું, બીજું એવો અર્થ દર્શાવવા જે-તે સંજ્ઞાની આગળ તેને લગાડવામાં આવે છે.

દેશ-પરદેશ (પારકો-બીજો દેશ), પરકાયા, પારકી-બીજાની કાયા (શરીર) એ મુજબ - લોક-પરલોક, ધર્મ-પરધર્મ, આધીન-પરાધીન, ઘણી વખત 'સ્વ' (પોતાનું) પૂર્વગ દૂર કરી તેની જગ્યાએ 'પર' પૂર્વગ મૂકી તેનો વિરોધી બનાવી લેવાય છે. ઉદા. : સ્વકીય-પરકીય, સ્વદેશ-પરદેશ, સ્વલોક-પરલોક, સ્વકીય-પરકીય, સ્વતંત્ર-પરતંત્ર, સ્વજન-પરજન, સ્વાવલંબી-પરાવલંબી, સ્વાધીન-(સ્વને આધીન) પરાધીન વગેરે.

3. 'બે' પૂર્વગ : જે-તે સંજ્ઞાની આગળ 'બે' પૂર્વગ લગાવી મૂળ અર્થથી વિપરીત-ઊલટો અર્થ ધરાવતો શબ્દ બનાવી લેવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ : આબરુ-બેઆબરૂ (આબરૂ નહીં), ભાન-બેભાન, નસીબ-બેનસીબ(ભાગ્યવાન નહીં), પરવા-બેપરવા, જવાબ-બેજવાબ, શરમ-બેશરમ, હદ-બેહદ, ઈમાન-બેઈમાન, કાબૂ-બેકાબૂ

ઘણી વખત 'પાછળનો પ્રત્યય' દૂર કરી સંજ્ઞારૂપની આગળ 'બે' પૂર્વગ લગાડી વિપરીત અર્થ બનાવી શકાય છે.

ઉદાહરણ : 'વફાદાર'માંથી પ્રત્યય 'દાર' દૂર કરી મૂળ 'વફા' સંજ્ઞાની આગળ 'બે' પૂર્વગ મૂકીને 'બેવફા' (જે વફાદાર નથી તે) બનાવી લેવાય છે.

સ્વાદિષ્ટમાંથી 'ઈષ્ટ' દૂર કરી બેસ્વાદ (સ્વાદ વગરનું)

તાલબદ્ધમાંથી 'બદ્ધ' દૂર કરી બેતાલ (તાલ વગરનું)

4.'પરિ' ઉપસર્ગ : આ ઉપસર્ગ વિશેષતઃ ક્રિયાનું મૂળ રૂપ(ધાતુ)ને લાગે છે.

● પરિ = ચારે તરફ, આસપાસ એવું સૂચવવા લાગતો- ઉપસર્ગ : પરિક્રમણ, પરિવર્તન, પરિસ્થિતિ, પરિણામ, પર્યટન, (પરિઅટન) પરિભ્રમણ, પરિમિતિ, પરિચર્યા (સેવાચાકરી), પરિસર

પરિ= બહુ વધારે, તદ્દન એવો અર્થ સૂચવવા લાગતો ઉપસર્ગઃ પરિપક્વ, પરિશીલન, પરિપૂર્ણ, પરિતૃપ્તિ, પરિશ્રમ, પરિપુષ્ટ, પરિપાક.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેનાં વાક્યોમાં રહેલો અર્થ-ભાવ સ્પષ્ટ કરો :

(1) ભાઈ, કર્યાં ભોગવવાં છે!

(2) આજે પોસ્ટઑફિસમાં ગાંડાનું પુરાણ નીકળ્યું હતું.

(3) મારા સામેવાળાના તો અમુ બાર વગાડી દે.

(4) અમૃતાના મૃત્યુથી કુટુંબનું જાણે માંગલ્ય મરી ગયું.

(5) બાપ ! તમે મારા સોનાનાં ઝાડવાં છો. માફ કરો અને પાછા વળો.

(6) કેટલીક જીભો કાતરનું કામ કરે છે, કેટલીક સોયની ગરજ સારે છે.

(7) કૃષ્ણ મથુરાના સામ્રાજ્યનો તારણહાર બન્યો એ જોઈ મારી છાતી ગજ ગજ ફૂલી હતી.

(8) અણદો ગામની સફાઈ દિલપૂર્વક કરતો.

(9) આ સફેદ જીને મારે માટે સ્વર્ગ ખડું કર્યું છે.

2. નીચેનાં વાક્યોમાં ઘાટાં પદોમાં 'ઈ' પ્રત્યય ઉમેરી, જરૂરી ફેરફાર કરી વાક્ય ફરીથી લખો :

(1) આ માણસ **પંજાબ** રાજ્યનો છે.

(2) આ **સીતાફળ** આપતું ઝાડ બહુ જ સુંદર છે!

(3) શિક્ષક કોઈ દિવસ **પક્ષપાત** કરી શકે?

(4) તમે જ મને સારી જગ્યાએ **નોકર** રખાવ્યો.

(5) **ચોરનો** ધંધો કરવો એ ઈશ્વરને **છેતરામણ** કર્યું ગણાય.

(6) રાત ધીરે ધીરે **જામવા** જતી હતી એટલે બધું **શાંત** હતું.

3. નીચેનાં વાક્યોમાં ઘાટાં પદોના સ્થાને મૂળ રૂપને 'અણ', 'આણ', 'અણી' અને 'અણુ' પ્રત્યય લગાડી વાક્ય ફરીથી લખો.

(1) **તે ગૂંથવાનું કામ** ખૂબ સારું કરી શકે છે.

(2) રાવણ સાધુવેશે આવીને સીતાને **હરી ગયો.**

(3) અમારી કૉલેજ યુનિવર્સિટી સાથે **જોડાઈ રહી** છે.

(4) એ લોકો પોતાની **માગ** ક્યારેય બંધ રાખતા જ નથી.

(5) ભગવાને દાંત આપ્યા છે એટલે **ચાવવાનું** પણ આપશે જ.

4. નીચેનાં વાક્યોમાં ઘાટાં પદોમાં રહેલા પ્રત્યયને દૂર કરી, મૂળ રૂપને 'ત' કે 'તર' પ્રત્યય લગાડી વાક્ય ફરીથી લખો :

(1) તેનું **ભણવાનું** અને **ગણવાનું** બંને સારાં ચાલે છે.

(2) તેની પાસે **બચેલી** રકમ ઘણી જ પડી હતી.

(3) આ સીમ **પડી રહી** છે, તેમાં કોઈ વાવતું નથી.

(4) કડિયાનું **ચણવાનું** કામ વખાણવા લાયક!

(5) અંગ્રેજો સામે આપણું **લડવાનું કામ** બહુ વર્ષો ચાલુ રહ્યું.

5. નીચેનાં વાક્યોમાં અધોરેખિત પદોમાં 'આઉ', 'આઈ', 'અનીય' પ્રત્યય વાપરીને અથવા જરૂર જણાય ત્યાં આ પ્રત્યયો દૂર કરીને વાક્ય ફરીથી લખો :

(1) તે શહેરમાં રહે છે અને પૈસા <u>ઉડાડે</u> છે.

(2) <u>સુતરનું</u> કાપડ શરીરને બિલકુલ ઓછી ગરમી લાગવા દે.

(3) પરદેશી ચાંચિયાઓ <u>ઠગાઈ</u> કરતા.

(4) <u>બૂરું</u> કરવાથી આપણે કદી સુખી થવાના કે...?

(5) તે <u>માન આપવા લાયક</u> અને <u>વંદનયોગ્ય</u> સજ્જન છે.

6. અધોરેખિત પદોમાં 'તા' અને 'ત્વ' પ્રત્યયનો ઉપયોગ કરીને વાક્ય ફરીથી લખો :

(1) વાતાવરણ <u>સુંદર</u> હતું અને <u>પવિત્ર</u> પણ.

(2) એ સાધુપુરુષની <u>મહાનતા</u> હવે અમને સમજાઈ.

(3) ઉપરાઉપરી બીમાર થવાથી તે અકાળે <u>વૃદ્ધ</u> થઈ ગયો.

(4) ગાયકનો અવાજ <u>મધુરો</u> હતો.

(5) તેનું <u>સૌંદર્ય</u> જોઈને બધા જ યાત્રીઓને તેની મોટાઈનો ખ્યાલ આવ્યો.

7. નીચેનાં રૂપોને અનુકૂળ-યોગ્ય પ્રત્યયો દૂર કરીને કે લગાડીને તેમાંથી વિવિધ સંજ્ઞા, વિશેષણ કે ક્રિયારૂપો બનાવો :

કડવું, કાળું, વણ, વર્ષ, સમાજ, ખાટું, કટુ, આદર, ભણ, ટૂંકું, ચડ, ઊંડું, નવરું, ચળક, લૂંટ, ઊકળ

8. નીચેના શબ્દોમાં યોગ્ય પૂર્વગો લગાવી શબ્દઘડતર કરો :

ખંડ, સત્ય, દેશ, આબરૂ, સ્થિતિ, ક્રમણ, સ્વાદ, હદ, ફળ, કર્મ, ગુણ, માન, જીવન.

•